

СЕМАНТИКА І ПРАВОПИС МІНІМАЛЬНИХ СТІЙКИХ ВИРАЗІВ У «СЛОВАРІ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ» Б. ГРІНЧЕНКА

Зубець Н. О.

*кандидат філологічних наук, доцент,
доцент кафедри української мови
Запорізький національний університет
вул. Університетська, 66, Запоріжжя, Україна
orcid.org/0000-0003-0498-9736
zubetsno@gmail.com*

Ключові слова: *лексикографія,
мінімальні стійкі вирази,
правописна кодифікація,
словник Б. Грінченка,
фразеологія.*

У статті розглянуто роль пам'ятки української лексикографії кінця XIX – початку XX ст. «Словарь української мови» Бориса Грінченка як важливого джерела вивчення лексико-фразеологічної будови української літературної та живої народної мови минулих століть, зокрема фразеологізмів різної семантики, будови, жанрів, які використовують і сучасні мовці. Наголошено, що праця має ознаки фразеологічного різновиду лінгвістичних словників. Предметом аналізу стали понад 500 стійких виразів мінімальної будови (1–2 службове слово та одне повнозначне), що введені до складу фразеології на основі широкого її розуміння, мають цілісне значення, стійкий, відтворюваний за традицією склад компонентів, що втратили лексичну самостійність. Особливу увагу приділено зворотам, які відсутні у сучасних фразеологічних словниках, шляхам їх виникнення і побутування. Розкрито особливості розташування сталих виразів у словникових статтях реєстрових слів. Виокремлено й охарактеризовано тематичні групи цих одиниць, що представляють господарську діяльність, традиції та звичаї, побутову, будівельну, військову сфери, зберігають унікальну мовно-культурну спадщину українців і відображають різні аспекти народного буття. У результаті аналізу фактичного матеріалу встановлено особливості компонентного складу усталених структур – наявність архаїзмів і діалектних слів. Засвідчено здатність стійких виразів мінімальної структури до варіативності та синонімії на рівні внутрішніх зв'язків. Зіставлено правопис досліджуваних одиниць у пам'ятці та сучасних словниках.

SEMANTICS AND ORTHOGRAPHY OF MINIMAL STABLE EXPRESSIONS IN B. GRINCHENKO'S «DICTIONARY OF THE UKRAINIAN LANGUAGE»

Zubets' N. O.

*Candidate of Philological Sciences, Associate Professor,
Associate Professor at the Department of Ukrainian Language
Zaporizhzhia National University
Universytetska str., 66, Zaporizhzhia, Ukraine
orcid.org/0000-0003-0498-9736
zubetsno@gmail.com*

Key words: *lexicography,
minimal stable expressions,
orthography codification,*

The article is focused on the role of a monument of Ukrainian lexicography of the late 19th – early 20th centuries – Boris Hrinchenko's «Dictionary of the Ukrainian Language» – as an important source for studying the lexical and

B. Hrinchenko's dictionary, phraseology.

phraseological structure of the Ukrainian literary and living folk language of past centuries, in particular phraseological units of various semantics, structure, and genres that are still used by modern speakers. It is emphasised that the work has the characteristics of a phraseological type of linguistic dictionary. More than 500 stable expressions of minimal structure (1–2 function words and one full-meaning word), which are included in phraseology on the basis of its broad understanding, became the subject of analysis, that have a holistic meaning, a stable, traditionally reproducible composition of components that have lost their lexical independence.

Particular attention is paid to phrases that are absent in modern phraseological dictionaries, the ways in which they arose and are used. The peculiarities of the location of holistic phrases in dictionary entries for registered words are revealed. Thematic groups of these units are identified and characterised, representing economic activity, traditions and customs, everyday life, construction, and the military sphere, preserving the unique linguistic and cultural heritage of Ukrainians and reflecting various aspects of folk life. As a result of the analysis of the factual material, the peculiarities of the component composition of stable expressions have been established – the presence of archaisms and dialect words. The ability of stable expressions of minimal structure to vary and be synonymous at the level of internal connections has been demonstrated. The orthography of the studied units in the monument and modern dictionaries has been compared.

Постановка проблеми. Незважаючи на відсутність сприятливих умов для розвитку і функціонування української мови у другій половині XIX та на початку XX ст., мовознавча наука вже тоді мала високий професійний рівень завдяки працям Є. Желехівського, П. Житецького, А. Кримського, К. Михальчука, С. Недільського, О. Огоновського та ін. [Бевзенко, 1991, с. 17–19]. Дослідниця української лексикографії І. Скиба стверджує, що це був один із найбільш продуктивних періодів розвитку українського словникарства, який позначився виходом багатьох словників перекладних, термінологічних, чужомовних слів. Постає потреба у створенні словника, який би містив усе лексичне багатство народної та літературної мови [Скиба, 2009, с. 7]. Незаперечним залишається факт, що вагомий внесок у розбудову українського мовознавства в той час зробив, за словами Ю. Шевельова, «самоук» Б. Грінченко, який редагував, доповнив власним матеріалом знаковий «Словарь української мови» у 4-х томах, дав «неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови та живих народних говорів» [Шевельов, 1998, с. 31]. Унікальний словникарський доробок, підготовлений 120 років тому, був укладений з урахуванням найкращих традицій українського і світового словникарства. Автор дотримався виробленої на той час засадничої традиції української лексикографії – використання джерельної бази попередніх словників, збірників народної творчості, Святого Письма, художніх творів; поєднав кілька типів і різновидів словникових праць (це

словник перекладний з елементами тлумачного, лінгвістичний з елементами енциклопедичного, алфавітний з елементами ґніздової системи). Праця стала також невичерпним джерелом фразеологічного багатства української мови, у якому міститься важлива та різноманітна інформація про структуру, походження та функції фразеології минулих століть. Саме тому «Словарь української мови» Б. Грінченка називають вершиною української лексикографії кінця XIX – початку XX ст., а його автора поставлено в один ряд із найвидатнішими європейськими лексикографами [Тараненко, 1997].

У передмові до словника Б. Грінченко висловив тверде переконання, що його праця – перша сходинка на шляху створення найповнішого українського словника, укладеного на наукових засадах, що вона стане точкою опори для подальшої роботи у цьому напрямі [Грінченко, 1909/1997, т. IV, с. XXV]. Відтоді впродовж багатьох десятиліть Словник Грінченка (СГ) залишається в епіцентрі наукових студій як мовна скарбниця нашого народу.

Актуальність дослідження зумовлена системним вивченням розвитку народно-розмовного фонду української мови, зокрема його фразеологічного складника, відображеного у словнику Б. Грінченка.

Мета розвідки – визначити роль словника Б. Грінченка у реконструкції стійких виразів мінімальної структури із цілісним ідіоматичним значенням, сформованим завдяки своєрідному компонентному складові, широкій варіативності та функціонуванню.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Дослідники Словника Грінченка звертали увагу на величезний обсяг фразеологічного матеріалу в ньому: ідіоми, віншування, привітання, прислів'я, приказки. Наше зацікавлення фразеологізмами мінімальної структури, яка включає одно або два службові слова (найчастіше прийменники, частки) та повнозначне, має специфічне ідіоматичне значення, стійкий, відтворюваний за традицією склад компонентів, що втратили лексичну самостійність, на зразок *від Адама, до біса, на безвік, для виду, не лічбою, не до ладу, ні краплі* та ін. засвідчує, що такі вирази привертати увагу мовознавців із другої половини XIX ст. [Зубець, 1997]. На сучасному етапі розвитку мовознавчої науки прихильники широкого розуміння пропонують розглядати в межах фразеології стійкі словесні поєднання різної структури, якщо вони мають ознаки фразеологічності. Питання щодо виокремлення цих зворотів у самостійний структурний різновид у мовознавстві загалом вирішене, однак час від часу дослідники повертають їх у дискусійне поле, періодично з'являються думки про належність їх до лексичної системи чи до дифузної зони. Це спонукало нас звернутися до пам'ятки української лексикографії – «Словаря...» Б. Грінченка [Грінченко], який є важливим джерелом вивчення лексико-фразеологічної, граматичної будови української літературної та живої народної мови XIX – початку XX ст.

О. Гончар писав: «Б. Грінченко із синівською сумлінністю, із дивовижною, як на тодішні можливості, повнотою зібрав усе, що на той час вродило квітчасте поле живої української мови... Тільки любов здатна була завершити цей подвиг, звершити працю всеосяжну, завдяки якій зібране до купи багатство відкрилося ніби своєю новою якістю, глибинною суттю: це ж бо у фантастичній лексичній щедрості, в багатющому духовному спектрі постало саме життя народу, в усій достовірності дум і почуттів» [Гончар, 1979, т. 6, с. 561].

У праці подано різноманітні лексико-семантичні та тематичні групи слів, що охоплюють літературну, живу народну мову разом із діалектами і представляють поняттєву систему навколишнього світу. У гнізді окремих слів укладач подає відповідну фразеологію. Це одиниці різної семантики, жанрів, будови. До окремих слів подано по кілька сталих виразів. Наприклад, словникова стаття лексеми *сила* включає їх 14, сім з яких мають мінімальну структуру, а з них три вирази не фіксує академічний Фразеологічний словник української мови ФС.

Узявши багатий і унікальний ілюстративний матеріал із різних джерел: фольклорних та етнографічних видань (М. Номис, І. Франко, В. Гнатюк, В. Шухевич, І. Верхратський), творів українських

письменників (І. Котляревський, Т. Шевченко, П. Куліш, І. Нечуй-Левицький, Г. Барвінок та ін.), які жили на певній території та використовували у своїх творах рідну говірку, додавши власний матеріал, Б. Грінченкові вдалося репрезентувати лексико-фразеологічні надбання усіх українських земель (35 повітів із восьми губерній). І все-таки в передмові до праці редактор висловив жаль, що, незважаючи на всі старання щодо якнайповнішого подання української фразеології, багато що йому не вдалося ввести в словник [Грінченко, 1909/1997, т. 4, с. XXIV].

У результаті суцільної вибірки фактичного матеріалу зафіксовано до 500 виразів мінімальної будови з тлумаченням значень, указівками щодо походження, точною фіксацією території побутування. Зазначимо, що приблизно половина з них відсутня в сучасних загальномовних фразеологічних словниках із різних причин.

Фразеологізовані вирази мінімальної структури з реєстру словника пов'язані з різними сферами життя українців:

- із господарською діяльністю: *до ґрунту* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 395], у *Заводи* (виділення наголошених звуків – Н. З.) [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 18], *на заріз* [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 89], *в одОсталь* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 42], у *строцІ* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 218], у *трІконь* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 283], у *тронІ* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 286], *ні шерстини* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 493];

- із будівельною сферою: *до дошки* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 395], *по обабіч* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 1], *на оцЕпинах* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 84], у *шУли* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 517];

- з побутом: *на бАкІр* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 22], у *дОсвіток* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 428], *в ноги* [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 569], *не одО-десять* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 39], *не подОба-річ* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 24], *без спини* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 175], *ні в світочку* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 109];

- із традиціями та звичаями: *на молодикy* [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 441], *на літі(бути)* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 372], *навпроти ночі* [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 473], *на Петра* [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 461], *без пори* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 341], у *світах* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 109], *на скрУзі* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 141];

- із військовою сферою: *До броні!* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 101], *за живота* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 486], *по одИню* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 39], *на сторожі* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 210].

Такі одиниці підтверджують, що основою фразотворення були різні аспекти народного буття. Вони зберігають унікальну мовно-культурну спадщину.

Окремі словникові статті фіксують застарілі компоненти (переважно повнозначні) уже на час укладання лексикографічної праці, що сприяють семантичній неподільності виразів. Саме вони ускладнюють з'ясування значення і самостійного вживання таких лексем. У цих випадках Б. Грінченко подав позначку «у виразі», наприклад:

до *прАса* – «дуже багато», хоч *прас* – «покарання» [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 395];

до *цУги* – «як треба, як повинно бути», а *цуга* – «частина ткацького верстата» [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 436];

до *шмИги* – «доречно, до діла», хоч *шмига* – «дощечка в деяких ремеслах» [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 506].

Під час тлумачення деяких зворотів Б. Грінченко подає окремі значення зі знаком питання:

до *шнИру* «1) ?». *Треба всякую папіру підвести як раз до шниру, підвести все під закон.* Котл., «2) До тла, до кінця». *Згорів до шниру.* Лохв. у. [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 507];

у *строці* «Ряд?». *Комора на причілку, хата у строці.* Ном. [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 218];

к *строці* «на місце». *Постав чавун к строці, – чого він на дорозі стоїть.* Конст. п. [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 218].

У словнику Б. Грінченка наявні вирази, відсутні в сучасних фразеологічних словниках, з архаїчними повнозначними компонентами-іменниками неповної парадигми у складі, наприклад: до *зносy* – «поки не зноситься» [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 175], у *мах* – «швидко, відразу» [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 412], без *перЕстАнку* – «постійно» [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 138], з *пливу* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 195], з *плигу* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 195] – «збити з толку, сплутатися», без *рОспитку* [Білоусенко, 1992, с. 822] – «без розпитувань» [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 72], під *трепетом* – «у страхі» [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 281], не *вподОба* – «не подобається» [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 346]. Дослідник таких субстантивів П. Білоусенко з'ясував, що вони з'явилися в результаті синтаксичної розбудови української мови й відомі ще з давньоруського періоду. Обмеженість синтаксичних функцій іменників неповної парадигми, уважає дослідник, зумовила переважне їх використання у складі стійких сполучень, уживаних здебільшого в розмовному і просторічному мовленні [Білоусенко, 1993]. Семантика таких виразів достатньо прозора, зрозуміла без контексту.

Словник містить цікаві приклади, що побутують у діалектному середовищі, відсутні в літературній мові. Говіркові фразеологізми зберігають у своєму компонентному складі власне лексичні, семантичні, етнографічні, лексико-словотворчі та лексико-фонетичні діалектизми:

бакИр і *бакИрь* – у виразі *на бакир* – «набік». *Не йди, доню, за такого, що на бакир шапка.* Чуб. [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 22];

близ – «близькість» – у виразі *коло близу* – «поблизу». *Коло близу пошукав коня.* Лебедин. п. [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 73];

буддень – «будень, робочий день» – *про буддень* – «для будня, в будень». *Ця спідниця вже нехай про буддень буде.* Харків. г. [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 105];

диБошки – у виразі *на дибошках* – «на кінчиках пальців, навшпиньки». *Підходить на дибошках, щоб не чути було.* Катериносл. п. [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 381];

відгАл і *відгАль* – «зупинка, відпочинок, перерва», *на відгалі* – «на дозвіллі, під час відпочинку». *У вільну годину, на відгалі, як пани роз'їхались у гості, пішов мерцій до панотця.* Ком. [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 208];

сплОха '1. Слабо, в'яло. 2. *Не сплоха* – «не скоро». *Сонце не сплоха зійде* – казав дід Панас. Левиц. [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 180];

файфЕр – у виразі *на файфер* – «згинуло». *Пішла ж моя арендонька на файфер.* Гол. [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 375];

річ – «діло, справа», *не подОба-річ* – «непристойно». *Не подоба-річ мені старому по весіллях гуляти.* М. В. [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 24];

хИря – «хвороба» у виразі *на хирю* – «на біду». *А кайзак на хирю та й на тяжке лихо любенько та тихо і вкрав ту сокиру.* Шевч. [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 398].

У кількох прикладах застарілими є службові компоненти: *к строці* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 218], *од сили* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 119]. Семантика діалектних одиниць базується на фонових знаннях мовців та досвіді діалектоносців.

На прикладі окремих лексем можна помітити міждіалектну синонімію – різні назви одних і тих явищ, понять у різних говорах, як-от: «підвищення на місцевості» – *белебень* (південно-східне наріччя) і *буй* (північне наріччя) – у виразі *на белебні* – «на високому відкритому місці». *Тут заверюха б'є, а наші чумаки стали валкою на белебні.* Катериносл. п. [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 49] та у виразі *на буй* – «на відкритому місці, доступному вітрам». *Її хата стоїть на буй.* Черніг. [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 108].

Аналіз прикладів засвідчує здатність до варіативності та синонімії досліджуваних одиниць на

рівні внутрішніх зав'язків, що підтверджує частотність їх використання в народній мові, наприклад:

за живіття=за життя=за живота – «у житті» [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 479–480]; *не-до-чмиги=не-до-шмиги* – «недоречно» [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 546];

до-щЕти=до щенту – «дотла, до кореня, зовсім» [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 439];

до гемона, до злидня, до напасти, до праса – «дуже багато» [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 395];

до щемЕрця – «зовсім, без залишку» [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 524], *до-щерцЯ* – «до дна, без залишку» [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 439].

Спостережено, що значна кількість мінімальних ідіом виникла на основі внутрішніх ресурсів – у результаті еліпсису-стиснення чи еліпсису-скорочення фразеологізмів, що мали у своєму складі більше одного повнозначного компонента [Зубець, 1997, с. 73]. Прояв цієї закономірності можна простежити, зіставивши одиниці з сучасного Фразеологічного словника української мови (ФС) та Словника Грінченка (СГ):

СГ: *Строциити на дрізки* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 448],

ФС: *На дрізки* – з сл. розбити, потрощити, побити [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 269];

СГ: *Піймався, попався в лабети* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 408],

ФС: *У лабети* – з сл. потрапити, попасти і т. ін. [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 408];

СГ: *Взяти на хрпОк* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 308],

ФС: *На хрпОк* – перев. з сл. брати [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 934];

СГ: *Ні шерстини (нема в дворі)* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 208],

ФС: *Ні шерстини* [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 962];

СГ: *До скруту треба* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 155],

ФС: *До скруту* – з сл. «треба» і т. ін. [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 822].

У результаті еволюційного розвитку мови еліпсису підлягають несуттєві для комунікативного змісту компоненти. Окрім цього, зберігається лексична значущість службових складників.

У часи Б. Грінченка, коли діяли цензурні обмеження для видання українських книг, практичне втілення внеску лексикографа в мовознавчу науку виявилось також в акумуляції правописних надбань попередників і модифікації власної орфографічної системи – «грінченківки» – для якнайточнішого передавання звуків української мови, упізнаваності слів, яка майже 20 років була основним правописом і становить основу сучас-

ного правописного кодексу. Від часу виходу Словника Грінченка написання (оформлення) фразеологізмів, зокрема мінімальних стійких виразів, зазнало змін:

– деякі раніше обов'язкові компоненти втрачені чи перейшли в оточення одиниці – виникли мінімальні стійкі вирази: *до скруту треба* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 145] – *до скруту*, з сл. треба і т. ін. [Фразеол.словник укр.м., 1993, с. 822], *бути за панібрата* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 92] – *за панібрата* [Фразеол.словник укр. м., 1993, с. 607];

– з'явилися фонетичні варіанти: *безголів'я* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 38] – *на безголів'я* (рідко *безголів'я*) [Фразеол.словник укр.м., 1993, с. 21], *без соромА* [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 169] – *без сорому* (рідко *без соромА*) [Фразеол. словник укр.м., 1993, с. 844];

– змінено правила написання окремих слів-компонентів: *а ні на оч* [Грінченко, 1909 / 1996, т. III, с. 48] – *ні (ані) на оч* [Фразеол.словник укр.м., 1993, с. 592].

Під час роботи над словником Б. Грінченко звертався до експертів-мовознавців зі своїми сумнівами щодо виокремлення прислівників, тобто окреслювалася проблема співвідношення процесів фразеологізації та адвербіалізації, які не завжди легко розмежувати. У зв'язку із цим у Словнику Грінченка натрапляємо на різнобій у написанні окремих одиниць, як-от:

– у томі 2 подано приклад *на-самоті*, нар. «наодинці», а в реченні-ілюстрації маємо інше написання: *Дівчача натура усюди однаковісьнька: проміж людей так і соромиться, нехай же на самоті, так ну!* Кв. [Грінченко, 1908 / 1996, т. II, с. 518]; у томі 4 у словниковій статті до реєстрового слова *самота* подано вираз *на самоті* – «наодинці» (**написано окремо**). *Кобза на самоті, схилившись на стіл, облився гіркими сльозами*. Стор. [Грінченко, 1909 / 1997, т. IV, с. 101];

– у томі 1 на с. 395 подано вираз *до цури* – «до тла, до останнього шматочка». *Усе згоріло до цури*. Харк., а на с. 436 – *до-цури* «до тла, цілком». *Згоріло до-цури*. Харк.;

– частина прикладів у Словнику Грінченка написана через дефіс, тобто вважаються прислівниками, проте на сучасному етапі фразеологічність таких одиниць уже доведена, наприклад:

СГ: *до-гурту, до-діла, до-ладУ, до-пуття, до-решти, до-чмиги* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 408], *до-цури* [Грінченко, 1907 / 1996, т. I, с. 436];

ФС: *до гурту* [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 202], *до діла* [Фразеол.словник укр. м., 1993, с. 243–244], *до ладУ* [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 410–411], *до пуття* [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 723], *до решти* [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 735], *до цури* [Фразеол.

словник укр. м., 1993, с. 942], до шмиги [Фразеол. словник укр. м., 1993, с. 967].

Висновки і перспективи подальших розробок у даному напрямі. Незважаючи на те що «Словарь української мови» Бориса Грінченка не є суто фразеологічним словником, бо це було найповніше зібрання української лексики протягом пів століття, у ньому зосереджена фразеологія літературної та живої народної мови усіх українських земель: ідіоми, прислів'я, приказки, привітання, вітання. Серед цих надбань чільне місце належить стійким виразам мінімальної структури, що завдяки своїй семантиці відображають широку поняттєво-мовну систему навколишнього світу. Праця стала дороговказом для наступників Б. Грінченка, котрі займалися лексикографуванням. Певна частина виразів із компонентами вузькодialeкtnими, рідковживаними словами, фонетичними варіантами, що в сучасній українській мові не вживаються, проте ці матеріали важливі для вирішення проблемних питань історії мови, історичної діалектології. Словник Грінченка допомагає визначити об'єктивні причини змін у мові, встановити роль позалінгвальних чинників. Реєстрові одиниці відображають динаміку мови впродовж значного відрізка часу та засвідчують внесок Б. Грінченка у формування правописних норм.

ЛІТЕРАТУРА

- Бевзенко С. Історія українського мовознавства. Історія вивчення української мови : навчальний посібник. Київ : Вища школа, 1991. 231 с.
- Білоусенко П. З історії творення, фіксації та екземпліфікації деяких іменників неповної парадигми. *Современные проблемы лексикографии*. Харьков, 1992. С. 79–82.
- Гончар О. Твори : у 6 т. Київ, 1979. Т. 6. 563 с.
- Грінченко Б. Предисловие. *Словарь української мови*. Упорядкував з додатком власного матеріалу Борис Грінченко : у 4-х т. НАН України. Ін-т укр. мови. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 4. Р–Я. С. I–XXV.
- Зубець Н. Мінімальні ідіоми в українській мові : дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Запоріжжя, 1997. 170 с.
- Коваленко Н. Діалектна фраземіка у «Словарі української мови» Б. Грінченка. *Лексикографічний бюлетень*. 2013. Вип. 22. С. 14–19.
- Скиба І. Регіональне та інтеррегіональне в українській лексикографії кінця ХІІ – початку ХХ ст. : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01. Луганськ, 2009. 20 с.
- Словарь української мови. Упорядкував із додатком власного матеріалу Борис Грінченко : у 4-х т. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 1. А–Ж. 495 с.
- Словарь української мови. Упорядкував із додатком власного матеріалу Борис Грінченко : у 4-х т. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 2. З–Н. 588 с.
- Словарь української мови. Упорядкував із додатком власного матеріалу Борис Грінченко : у 4-х т. Київ : Наук. думка, 1996. Т. 3. О–П. 516 с.
- Словарь української мови. Упорядкував із додатком власного матеріалу Борис Грінченко : у 4-х т. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 4. Р–Я. 616 с.
- Тараненко О. О. «Збирайте, як розумний садівник, достиглий овоч у Грінченка...» (післямова до «Словаря української мови» за редакцією Бориса Грінченка). *Словарь української мови*. Упорядкував із додатком власного матеріалу Борис Грінченко : у 4-х т. Київ : Наук. думка, 1997. Т. 4. Р–Я.
- Фразеологічний словник української мови : у 2-х кн. / уклад. В. М. Білоноженко та ін. Київ : Наукова думка, 1993. 980 с.
- Шевельов Ю. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900–1941): стан і статус. Чернівці : Рута, 1998. 208 с.

REFERENCES

- Bevzenko, S. (1991). Istoriya ukrayinskoho movoznavstva. Istoriya vyvchennya ukrayinskoyi movy : navch. posibnyk [History of Ukrainian language learning. History of Ukrainian language learning]. Kyiv : Vyshcha shkola, 231 p.
- Bilousenko, P. (1992). Z istoriyi tvorennya, fiksatsiyi ta ekzemplifikatsiyi deyakykh imennykiv nepovnoyi paradyhmy [On the history of the creation, fixation and exemplification of some nouns of the incomplete paradigm]. *Sovremennye problemy leksykohrafiy. Sb. nauch. trudov*. Kharkiv, 79–82.
- Honchar, O. (1979). Tvory : v 6 t. [Works: in 6 volumes]. Kyiv, T. 6. 563 p.
- Hrynchenko, B. (1997). Predyslovye [Preface] Slovar ukrayinskoyi movy. Uporyadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko : v 4-kh t. NAN Ukrayiny. In-t ukr. movy. Kyiv : Nauk. dumka. T. 4. R – YA. P. I – XXV.
- Zubets, N. (1997). Minimalni idiomy v ukrayinskiy movi [Minimal idioms in Ukrainian] : dys. na zdobuttya nauk. stup. kand. filol. nauk : 10.02.01. Zaporizhzhya, 170 p.
- Kovalenko, N. (2013). Dialektna frazemika u «Slovari ukrayinskoyi movy» B. Hrinchenka [Dialectal phraseology in the «Dictionary of the Ukrainian Language» by B. Grinchenko] *Leksykohrafichnyy byuletyn : Zb. nauk. pr.* Kyiv : In-t ukrayinskoyi movy NAN Ukrayiny, 22, 14–19.

7. Skyba, I. (2009). Rehionalne ta interrehionalne v ukrayinskiy leksykohrafiyi kintsya XIX – pochatku XX st. [Regional and interregional in Ukrainian lexicography of the late 11th – early 20th centuries]: avtoref. dys. ... kand. filol. nauk : 10.02.01. Luhansk : LNU imeni T. H. Shevchenka, 20 p.
8. Slovar ukrayinskoyi movy (1996). [Dictionary of the Ukrainian language. Vol. 1]. Uporyadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko : v 4-kh t. NAN Ukrayiny. In-t ukr. movy. Kyiv : Nauk. dumka. T. 1. A – ZH, 495 p.
9. Slovar ukrayinskoyi movy (1996). [Dictionary of the Ukrainian language. Vol. 2]. Uporyadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko : v 4-kh t. NAN Ukrayiny. In-t ukr. movy. Kyiv : Nauk. dumka. T. 2. Z – N, 588 p.
10. Slovar ukrayinskoyi movy (1996). [Dictionary of the Ukrainian language. Vol. 3]. Uporyadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko : v 4-kh t. NAN Ukrayiny. In-t ukr. movy. Kyiv : Nauk. dumka,. T. 3. O – P. 516 p.
11. Slovar ukrayinskoyi movy (1997). [Dictionary of the Ukrainian language. Vol. 4]. Uporyadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko : v 4-kh t. NAN Ukrayiny. In-t ukr. movy. Kyiv : Nauk. dumka, T. 4. R – YA. 616 p.
12. Taranenko, O. O. (1997). «Zbyrayte, yak rozumnyy sadivnyk, dostyhllyy ovoch u Hrinchenka...» (pislyamova do «Slovary ukrayinskoyi movy» za redaktsiyeyu Borysa Hrinchenka) [Collect, like a smart gardener, a ripe vegetable from Grinchenko (afterword to the «Dictionary of the Ukrainian Language» edited by Borys Grinchenko)]. Slovar ukrayinskoyi movy. Uporyadkuvav z dodatkom vlasnoho materialu Borys Hrinchenko : v 4-kh t. NAN Ukrayiny; In-t ukr. movy. Kyiv : Nauk. dumka, T. 4. R – YA.
13. Frazеологичный словарь укравинской мовы (1993). U 2 kn. [Phraseological dictionary of the Ukrainian language: in 2 volumes] / [uklad. V. M. Bilonozhenko ta in.]. Kyiv : Naukova dumka, 980 p.
14. Shevelov, Yu. (1998). Ukrayinska mova v pershiy polovyni dvadtsyatoho stolittya (1900–1941) : Stan i status [The Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900–1941) : State and status]. Chernivtsi : Ruta, 208 p.

Дата першого надходження рукопису до видання: 22.10.2025

Дата прийнятого до друку рукопису після рецензування: 19.11.2025

Дата публікації: 30.12.2025